
ПОВЕРНЕННЯ МИНУЛОГО. ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

В Україні тоталітарні режими Гітлера і Сталіна вчинили величезні злочини – Голодомор, Великий терор, Голокост. Ця історія важлива і жахлива. На жаль, ми ще недостатньо розуміємо її. Як усе це сталося? Чому? Що повинні знати про ці події громадяни України та інших держав Європи? Як викладати цю проблематику? Ось теми, на яких зосереджувалась конференція «Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд». Конференція була спільним заходом Українського центру вивчення історії Голокосту (м. Київ) і Центру досліджень Голокосту та геноциду (м. Амстердам), який пізніше був об'єднаний із Нідерландським інститутом воєнної документації, внаслідок чого був створений нідерландський Інститут досліджень війни, Голокосту та геноциду Королівської академії мистецтв і наук (*NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies*).

Іншою метою конференції було розширення контактів та обміну професійним досвідом між дослідниками й викладачами історії та суспільних дисциплін; продовження співпраці випускників програми стажувань з дослідження історії геноцидів та злочинів проти людства для науковців з України, що ще могли здійснити Центри дослідження Голокосту та геноциду від 2006 до 2009 років завдяки підтримці нідерландського міністерства здоров'я, добробуту та спорту. Учасниками конференції були науковці, викладачі історії, які в минулому брали участь у навчально-методичних семінарах Українського центру вивчення історії Голокосту, та інші провідні фахівці з історії тоталітарних режимів. Якщо ми не помиляємося, вперше в Україні освітяни повною мірою брали участь у науковій конференції про злочини тоталітарних режимів.

Захід відбувався у Вінниці, що, на нашу думку, є досить символічним. Адже саме у цьому подільському місті нацисти розкопали таємні масові могили жертв

НКВС у 1943 році, і саме там нацисти провели масові розстріли, які були зафіксовані на світлинах, вірогідно, того самого року. Серед тих фото бачимо, зокрема, молодого єврея за декілька секунд перед смертю на краю великого яру.

Видання частини наукових доповідей цієї нашої спільної конференції є, певною мірою, новаторським. Попри те, що останнім часом серед українських та західних науковців точиться дискусія щодо порівняння злочинів двох тоталітаризмів в історії України минулого століття на сторінках академічних часописів та в інтернет-ресурсах, висновки цих інтелектуальних змагань та наукових спорів поки що не потрапляють до навчальної літератури чи, принаймні, не публікуються окремими збірками статей. Сьогодні, на превеликий жаль, в університетських підручниках з історіографії для майбутніх українських істориків ми не знайдемо концептуального аналізу академічної вітчизняної та зарубіжної порівняльної літератури з історії Голокосту, Голодомору чи загалом сталінських репресій, що відбувалися на теренах України. Навіть бібліографії таких наукових праць немає. Цей факт демонструє підхід (чи радше його відсутність) державних інституцій до творення історичної картини минулого України.

Проте в сучасному українському суспільстві, серед науковців, освітян, викладачів, студентів є цілковите розуміння необхідності побудови правдивої картини історії України ХХ століття, включення її в європейський контекст, історичної оцінки жакхливих геноцидів цього періоду, що стали наслідком ідеології та практики сталінського та гітлерівського режимів. Сьогодні на пострадянському просторі, в тому числі й в Україні, надто важко відбувається процес «подолання історії», зокрема, визнання і вивчення комуністичного чи сталінського терору, але цей незворотний та необхідний процес триває. Для модерної України відкрите вивчення злочинів нацизму та комунізму є сьогодні фактором власної ідентичності, викликом колективної пам'яті.

Наше видання присвячене надто відкритому, вельми концептуальному для сучасних українців питанню: наскільки можливо сьогодні в Україні побудувати правдиву, об'єктивну модель історичної пам'яті про минувшину, зокрема, про ХХ століття, Голодомор, політичні репресії, про Другу світову війну, таку модель, де було б місце не лише етнічним українцям, а й українським полякам, євреям, росіянам, ромам, кримським татарам тощо... Йдеться про визнання (чи невизнання) Україною, суспільством, державою власної історії та культури як багатоманітної, поліетнічної – з усіма позитивами та негативами міжнаціональних та міжкультурних взаємин, що впливають звідти. Або, наприклад, згоду на моноетнічну модель пам'яті про історичну минувшину своєї країни, що автоматично вилучає спільну пам'ять різних етнічних спільнот, які багато часу мешкали на тих самих

теренах. За такого підходу в процесі творення індивідуальної чи колективної пам'яті в сучасній Україні невідворотно визначатимуться ті історичні контексти, реалії, події, котрі треба забути чи викреслити з історичної пам'яті...

Відомий європейський вчений Цветан Тодоров зазначав, що нам нікуди не сховатися від тої дійсності, що минуле століття, крім іншого, стало часом геноцидів та винайдення концентраційних таборів, ми маємо це знати та відповідати на виклики минулого, можливо, заради майбутнього. Зокрема, він писав: «...у ХХ сторіччі європейці стали свідками зла, якого ще не зазнавали взагалі... Зло це виявилось таким важким не лише через кількість смертей, а й через страждання жертв та деградацію катів. Як його пояснити? Я не думаю, що саме зло змінило свою природу. Воно, як завжди, полягає у відмові індивідові на право бути до кінця людиною. Не думаю, що людська порода зазнала якогось перетворення чи що з'явився якийсь новий фанатизм із небаченою силою. Це страшне зло уможливили зовсім загальні риси нашого щоденного існування: розпадання світу, деперсоналізація людських зв'язків».

Формування культури історичної пам'яті в Україні про ХХ століття, відповідальності за пам'ять про минуле неможливе без дослідження злочинів тоталітаризму. Вивчення злочинів тоталітарних режимів зачіпає проблему повернення минулого в Україну, в навантажену трагізмом українську історію ХХ століття, правдивого минулого, забороненого минулого.

Що надає організаторам конференції підстави формулювати її тему саме таким чином? Чи можна вбачати пряму спорідненість – або структурну подібність – між цими двома режимами, які значний час панували на теренах Європи та великою мірою визначили її подальшу – і сучасну – історію? З теоретичної точки зору, відповідь на ці питання може бути знайдено в активному розвитку протягом останніх десятиліть тієї міждисциплінарної галузі, яка сформувалася навколо терміна «тоталітаризм». Терміна, що виникнув майже одночасно з появою першого в історії ХХ століття державно-політичного устрою в Італії, який будувався на засадах, що їх пізніше, у 1956 р. було виокремлено дослідниками тоталітаризму К. Фрідріхом та З. Бжезінським у книзі «Тоталітарна диктатура і автократія», найважливішими серед яких, на нашу думку, є такі: (1) наявність однієї всеохоплюючої ідеології, на якій побудована політична система суспільства; (2) наявність єдиної партії, як правило, керованої диктатором, яка зливається з державним апаратом і таємною поліцією; (3) край висука роль державного апарату, проникнення держави практично в усі сфери життя суспільства; (4) відсутність плюралізму в засобах масової інформації; (5) велика роль державної пропаганди, маніпуляція масовою свідомістю населення; (6) масові репресії і терор з боку силових структур; (7) знищення індивідуальних громадянських прав і свобод тощо.

Незважаючи на те, що майже одночасно або пізніше різними дослідниками феномена тоталітаризму (Г. Арендт, К. Поппер, представники т. зв. «Франкфуртської школи» та ін.) були запропоновані дещо відмінні тлумачення виникнення та природи цього явища, у цілому всі вони згодні в одному – СРСР часів Сталіна та Німеччина часів Гітлера сприймаються багатьма як яскравіші та класичні зразки тоталітарної системи. Плідні дискусії у цій галузі тривають. Утім, дуже важливим та новим чинником у європейському гуманітарному просторі останніх років є те, що дискусії навколо феномена тоталітаризму та, зокрема, суспільна увага до значущості злочинів комуністичних режимів (поряд з фашистськими та нацистським) вийшли за межі суто академічних досліджень. У контексті пошуку нової європейської ідентичності активізувалися ініційовані як різними політичними секторами, так і осередками громадянського суспільства спроби активніше винести уроки з нещодавнього минулого Європи. Задля цього – втілити знання про злочинні вчинки тоталітарних режимів у систему освіти у різних країнах, розробити спільні комеморативні практики з цього приводу. Красномовним прикладом цього є ухвалена 25 січня 2006 р. резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи № 1481 із закликом до засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів, а згодом резолюція Європарламенту від 2 квітня 2009 р. про спільну свідомість країн континенту й комунізм, на виконання якої мали постати Платформа європейської пам'яті та свідомості – головний координаційний орган ЄС у вивченні тоталітаризму, а також пан'європейський центр-меморіал жертв тоталітарних режимів. Цим документом запровадили спільну комеморативну практику на рівні органів та інституцій ЄС щодо вшанування дня пам'яті жертв сталінізму й нацизму.

Тенденція до втілення загальної «пан'європейської» моделі пам'яті триває не без ускладнень; цьому заважає певна різниця в історичному досвіді між західно- та східноєвропейськими суспільствами, адже останні, на відміну від перших, мають за плечима також травматичний досвід «соціалізму в дії», який значною мірою визначає їхній сучасний світогляд. Утім, включення «східноєвропейського» травматичного минулого до загальноєвропейського історичного наративу все ж відбувається на різних рівнях – наприклад, на академічному, прикладом чого є гучний успіх та широка суспільна увага до нещодавньої книги Тімоті Снайдера «Криваві землі».

Що це означає для українського суспільства, яке також іде тернистим шляхом інтенсивних пошуків власної ідентичності, розбудови власної версії національної історії? Ситуація тут ускладнюється не лише існуванням вищезазначеного травматичного досвіду потерпання з боку обох режимів, а й тим, що всередині українського суспільства відсутній консенсус щодо трактування природи комуністичного

минулого та тієї міри, до якої суспільство згодне вважати методи та інструменти керування цим суспільством (тобто собою), що використовувалися у нещодавньому минулому, як прийнятні та допустимі. Конструктивності процесу пошуку примирення з власною спадщиною заважає не в останню чергу надто активна інструменталізація історії політичними діями різних кольорів, які радо та, на жаль, ефективно використовують суперечливі сторінки історії задля легітимації власних сучасних інтересів.

Спекуляції та навмисне спотворення історії можливе не в останню чергу тому, що протягом тривалого часу багато явищ та процесів історичного життя України були табуйованими для ретельного вивчення фахівцями, внаслідок чого громадськість досі не має багатогранної уяви про значущі економічні, політичні та суспільні події, які відбувалися на українських землях. Саме тому концепцію конференції та, відповідно, збірки матеріалів було запропоновано поділити на дві загальні частини (розподіл на них можна вважати досить умовним, але він видається доцільним з огляду на методичку аналізу теми конференції). Увагу першої з них було сфокусовано на більш ретельному вивченні методів та інструментарію встановлення економіко-політичного, господарського, ідеологічно-пропагандистського та карального ладу та реакції різних груп населення України на ці процеси. На відміну від першої, учасники другої конференційної сесії намагалися зосередитися радше не на історії, а на пам'яті – тобто проаналізувати не стільки ці трагічні події саме у конкретно-історичному вимірі, як те, яким чином відбувалося осягнення цих подій у подальшій, новітній історії України, як воно змінювалося з плином часу під впливом різноманітних чинників та якою мірою сьогодні усвідомлення сторінок минулого визначає сучасне бачення Україною своєї спадщини. На цій сесії й шлося про політику пам'яті з боку держави, про культуру пам'яті, яка притаманна суспільству.

Конференція привернула увагу багатьох журналістів. Сподіваємось, що це видання знайде різних читачів – науковців, освітян та всіх, хто цікавиться важливим тоталітарним минулим України та Європи. І ми відверто сподіваємось, що ця збірка сприятиме ґрунтовнішому продовженню дискусії в українському суспільстві щодо концепції історичної пам'яті, де громадяни України не стануть укотре вибудовувати тільки одну лінію історії – чи то героїчну, чи то жертвовну, а спробують сказати, що були учасниками тієї історії...

Видання текстів, як і сама конференція, відбувається завдяки фінансовій допомозі міністерства здоров'я, добробуту та спорту Королівства Нідерланди.

Редакційна колегія